

Қазақстан Республикасы Ғылым және Білім министрлігі
А. Байтұрсынов атындағы Қостанай мемлекеттік университеті
Экономика кафедрасы

Жиентаев С.М.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТЕОРИЯ

Т.Рысқұлов атындағы ҚазЭУ жанындағы ҚР БжҒМ-нің РОӘК ОӘС
"Элеуметтік ғылымдар, экономика және бизнес" мамандықтар тобы бойынша
"Экономикалық теория" оқу құралы баспаға ұсынылсын.

Оқу құралы

Астана, 2014

Автор:

Жисенбаев Сансызбай Мухаметғалиұлы,
экономика ғылымдарының докторы

Рецензенттер:

Р.Елемесов э.ғ.д., Әлі-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры

Е.Жағамбаев э.ғ.д., Әлі-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры

С.Туржанов э.ғ.к., А.Байтұрсынов атындағы Қостанай
мемлекеттік университетінің доценті

ISBN 978-601-7385-67-5

Оқу құралында экономикалық теорияның негізгі мәселелері
қарастырылады, бұл сұрақтарды ҚР нарықтық қатынастар жағдайына
оту кезеңіндегі шаруашылық-тәжірибемен байланыстыру жүргізіледі.

Оқу құралы экономика мамандығының студенттеріне,
оқытушыларына, сонымен бірге кәзргі экономикалық теория
мәселелеріне қызығушылық танытқандарға арналған.

УДК 330 (075.8)
ББК 65.01я73

ISBN 978-601-7385-67-5

© А. Байтұрсынов атындағы
Қостанай мемлекеттік
университеті, 2014

Мазмұны

Кіріспе.....	4
1. Экономикалық ғылымның пәні мен әдісі.....	7
1.1 Экономикалық теорияның пәні мен әдісі.....	7
1.2 Экономикалық білімнің қайта тууы мен дамуы.....	11
2. Нарық субъектілерінің қалыптасуы.....	15
2.1 Қазақстандағы нарықтық қатынастардың тарихи генезисі.....	15
2.2 Фермерлік (кожалық) шаруашылықтың қалыптасуы.....	26
2.3 Адеватты нарықтық экономикада жер пайдалану жүйесінің қалыптасуы.....	33
2.4 Мемлекеттік меншіктің мемлекет иелігінен алынуы мен фермерлік (кожалық) шаруашылықтың құрылуы.....	48
2.5 Меншіктің әртүрлі формалары мен кәсіпкерліктің даму жүйесі.....	57
3. Экономикалық жүйедегі ақша, пайыз және баға.....	77
3.1 Ақша сұранысы.....	77
3.2 Пайыз мөлшерлемесі мен баға индексі.....	86
3.3 Экономикаға сырттан салынатын қаржылардың тиімділігі.....	91
4. Нарықтық инфрақұрылым мен бәсекелестік.....	96
4.1 Өндіріс инфрақұрылымының мәні мен рөлі.....	96
4.2 Ауылшаруашылығында әлеуметтік инфрақұрылымның қалыптасу ерекшеліктері.....	102
4.3 Ауылшаруашылық шикізат нарығында бәсекелестік ортаның қалыптасуы.....	109
4.4 Қазақстанның азық-түлік қауіпсіздігінің агроэкономикалық негізі.....	119
5. Нарықтық қатынастарды мемлекеттік реттеу жүйесі.....	126
5.1 Нарықтық қатынастарды мемлекеттік реттеу қажеттігі мен қағидаттары.....	126
5.2 Мемлекеттік реттеудің функциялары мен құралдары.....	135
5.3 Шаруашылық субъектілер және олардың даму процесстерін реттеу.....	144
6. Нарықтық қатынастарды реттейтін экономикалық әдістер.....	153
6.1 Транзитті экономика жағдайында баға орнату мен салықтар.....	153
6.2 Нарықтық қатынастарды қолдаудың қаржылық-несиелік әдісі.....	161
Қорытынды.....	172
Қолданылған әдебиеттер тізмі.....	174
Түйіндеме.....	176

Кіріспе

Қоғамдық өмірдің демократизациясы, қоғамда жаңа өндірістік қатынастардың қалыптасуы қоғамның экономикалық өмірін табанды түрде терең, жан жақты игеруге мәжбүрлейді.

Бұл әсіресе болашақта қоғамның экономикалық мәселелерін шешетін қазіргі жастарға өзекті болып табылады.

Экономикалық білімнің жалпы және әсіресе ерекше түрі қоғамға қажет болды. Қазіргі жағдайда қоғамдық өмірдің барлық мәселелері, яғни, адамның, биоэлеуметтік жәндік ретінде ең алдымен экономикалық жазықта шешіледі. Сондықтанда қазіргі студенттерге экономикалық теорияны нақты игеруі қажет.

Бұл оқу құралы экономикалық теория бойынша білімді студенттердің терең меңгеруі мәселесінің бір бөлігін шешуші құрал ретінде табылады.

Сондықтан да бұл оқу құралында экономикалық теория курсының барлық сұрақтары, сонымен қатар мәселелері қарастырылмаған.

Бұл оқу құралы біздің түлектердің күнделікті өмірлерінде кездесетін мәселелер мен міндеттерін ескере отырып жазылған.

Нарықтық қатынастардың талдауы бөлек шаруашылық субъектінің қарым қатынасына енгізу қажет. Экономиканың аграрлық секторындағы бұл қатынастар мінездемесі мен ұйымдастырылуы республикадағы азық-түлік қауіпсіздігін қамту міндеттемелерінен туындауы қажет.

Нарықтық қатынастардың қалыптасуы объективті экономикалық заңның әрекетімен байланысты. Яғни нарықтық қатынастардың анықтаушы белгісі болып еңбек өнімін айырбастау кезіндегі эквиваленттілік табылады, өйткені күн заңына басты рөлдің бірі бөлінеді. Осымен бірге басқа заңдардың да бірге, өзарабайланыс ретінде әрекет ететінін де ұмытпауымыз керек. Окіншке орай біздің өндірістік қоғамымызда әлі де объективті негізде экономикалық заңдар кешенінің барлық талабын ескеретін механизм орнаған жоқ.

Нарықтық құрылымның қалыптасуы меншік қатынастың өзгеруімен байланысты. Яғни бұл жерде ең бастысы ауылда шағын ғана көптеген меншіктердің пайда болуында емес, ауыл экономикасына тиімді жұмыс істеуге динамизм беретін меншік несиінде. Мұнда плюрализм түрінде меншік формаларының мемлекеттік монополиядан жеке меншік монополияға ауысуы орын алмаса керек. Мемлекеттік меншіктен жеке меншікке дейін барлық меншік формаларын экономикалық және құқықтық қамтамасыз ету қажет. Міне осы мақсатпен 1993-1995 (2 кезең) жылдарда республикамызда мемлекет иелігінен алу мен жекешелеңдіру ұлттық бағдарламасы

қалыптасуы. Бұл құбылыстың талдауы бағдарламаны жүзеге асыруына жетіспеушілігін және жекешелеңдіруге халықтың қатынасын қатынастарын бірінші кезеңде қалыпты өткізілмегенін көрсетті. Бұл құбылыстың талдауы приватизация бағдарламасын жүзеге асыруда жетіспеушіліктің және халықтың оған деген жағымсыз қатынасын бірінші кезеңде қалыпты жүргізілмеуінен негізделген. «Төменнен» инициатива болған жоқ, ал «жоғарыдан» міндетті реттеу мен бақылау болмады. Бұдан басқа, ауылшаруашылық кәсіпорындарын жекешелеңдіруге нақты, дәл жекешелеңдіру механизмі болмады.

Осы уақытта ауыл шаруашылығында нарықтық қатынастардың қалыптасуы объективті және субъективті сипатқа ие қиыншылықтармен кездесті. Біріншіден, бұрынғы СССР аймақтары арасында тік және көлденең байланыстардың бұзылуы республика экономикасының дамуына, әсіресе ауыл шаруашылығына кері әсер етті. Ауылшаруашылығында техника мен машиналардың, бұйымдардың жеткізілуі тоқтатылды. Бұдан басқа рубльдің қарқынды инфляциясы, ұлттық валюта – теңгені енгізу республика арасында төлемді жүргізуді тіптен қиындатып жіберді. Екіншіден техниканы жеткізушілер үнемі монополистер болып шығады және сондықтан да дәл солар шаруа еңбеккерлеріне өз шарттарын қояды, өндірістік және ауылшаруашылық тауарлар арасында баға паритеті жоқ. Республика арасында жаңа байланыс республиканың өзінің ішінде экономика басқарудың адекватты нарықтық әдісі әлі жоқ. Сондықтан осы кезең тәжірибесіндегі шаруашылықта жашпай күштеу әдісімен, яғни бұрынғы административті топтық әдістермен, объективті экономикалық заңдардың бұзылуы байқалды. Бұл нарықтық қатынастар толық күшімен жұмыс атқармауы үшін жағымды жағдай жасайды, және ауылшаруашылық еңбеккерлерінің нарыққа деген идеяларына сенімділігін кетіреді.

Республикада әлеуметті экономикалық қатынастардың және өндірістің құрылымында терең өзгерістерді, сонымен қатар ақша неселік және қаржы жүйесін нығайтуға бағытталған тұрақтандыру шараларын, әкімшілікті топтық жүйе шегінде қалыптасқан және ауыл шаруашылығында нарықтық қатынастардың қалыптасуына кедергі болатын экономиканы демонополизациялау және ұйымдастырушылық құрылымдарды жоюды қарастыратын әлеуметтік бағытты нарықтық экономикаға көшуінің Ұлттық бағдарламасы қабылданған. Қазақстанның ауыл шаруашылық тәжірибесінің критикалық талдау жұмысының негізінде бұл бағдарламаның сенімсіз жағдайын дәлелдейді.

Ауылшаруашылық өндірістің ерекше өзгешеліктер тізімі мемлекеттің үнемі араласуын талап етеді. Монополизм аралас

салаларында ауылшаруашылығындағы қайта өндіру жағдайын бірден нашарлатып жіберді. Топырақтың құнарлығын сақтау мен жоғарлату қажеттілігі ауылшаруашылық кәсіпорындардың коммерциялық тиімділігін шектейді, оның нарықтық күшін төмендетеді. Нарық шегінен тыс ауылдың әлеуметтік және жартылай өндірістік инфрақұрылымының дамуы, экологиялық мәселелердің шешілу тізімі жатыр. Мұның бәрі мемлекеттік реттеу мен субсидияны талап етеді.

Қазіргі жағдайда республикада нарық қатынастары әлеуметтік-экономикалық факторлардың әсерімен дамып жатыр. Қоғамдық қайта өндіру шарты жағдайының өзгеруі, шаруашылықтың экономикалық әдістеріне кошу нарық қатынастарын енгізуге жақсы жағдай туғызды. Ауыл шаруашылығы дамуының қазіргі кезеңі құрылымды қайта құрумен, оны жүргізудің интенсивті әдісіне көшумен, сонымен қатар бұрынғы административті-топтық диктатын алып тастайтын басқарудың тиімді формасымен ерекшеленеді.

Нарықтық қатынастың маңызды жағының бірі болып табылатын эквивалент негізінде алмастыру бәсекесіз жүруі мүмкін емес. Бұл өте маңызды, сондықтан агроөнеркәсіп секторында өндіріс құралдар нарығы мен ауылшаруашылық шикізаттар монополденген. Бәсекелестіктің шарты мен мәнін түсіну республикада болып жатқан барлық қалыптасқан өндірістік қатынастар мен құбылыстар талдауы негізінде жүргізілуі мүмкін. Бұдан басқа бәсекелестік еңбек сипатының ішкі қайшылығы туындауының формасы: қоғамдық және жеке мүдделердің арасында. Сонымен бірге материалдық қызығушылықтың бар болуы қоғамдық мүдделерді еңбеккерлердің ұғынған көлемінен байланысты болғанмен, сонша ең алдымен нарықтық қатынастардың функциялану себептерімен, сонымен қатар жұмысшының өмір деңгейінің жоғарлауымен байланысты. Монополиялық нарықта нарықты реттеушілер әрекетінің өзгертілуі мен бұрмалануын тәжірибе дәлелдеп отыр.

Басты тауарлы ауылшаруашылық өнім өндірушілер болып қандай меншік формасын қалайтынына байланыссыз топтық шаруашылық болып қала береді, ал жаңа пайда болып келе жатқан фермерлер классы Қазақстан экономикасында аграрлы сектордың экономикалық дамуының басты қоғамдық күші болып әлі шыға алмайды. Басқа жағынан республика үшін жеткілікті мықты мемлекеттік сектормен әлеуметтік-бағытты нарық экономиканың қалыптасуы өзгеше. Мұндай жағдайда ТМД шегінде экономикалық зонаның біртұтастығын сақтау, Ресеймен және ТМД басқа мүшелерімен интеграциялық процессті ары қарай ынталандыру мен қолдау, аграрлық саясатты үйлестіретін мемлекетаралық мүшелердің қалыптасуы, сонымен қатар алынған шарт міндеттемелерін орындауға кепілдеме беруі өте маңызды.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМНЫҢ ПӘНІ МЕН ӘДІСІ

1. Экономикалық теорияның пәні мен әдісі

Экономикалық теорияның пәні туралы адамдардың түсінігі өзінен шаруашылық өмірінің жүйесі туралы біліміне байланысты өзгешеленеді. Сондықтан да экономикалық теория пәнінің әртүрлі анықтамасы бар.

Экономикалық теория адамдар өндіріс, айырбастау, қайта бөлу және қоғамда пайда болған материалды және материалды емес нысандарды тұтынушыға қатыстын экономикалық қатынастар қатынастарын игереді. Қоғам өндірісі ресурстардың шектеулігі мен өнімдерінің жағдайында дамиды. Осыдан қоғам алдында шектеулі және өнімдерін өзінше алдына қойған максаттардың маңызды деңгейіне байланысты әрқашанда тандау мәселесі тұрады.

Экономикалық теория қоғамдық ғылым болып келеді және өмір сүруге арналған игіліктерді өндіру барысында немесе өндіріс нәтижесін өндіру үрдісінде пайда болатын адамдардың қоғамдық қатынастарын игереді. Қоғамдық өндіріс бұл халық өмірінің негізі. Адам өмір сүру үшін тағам, киім, үй және басқа да игіліктер өндіруі қажет. Сондықтан бірінші тарихи акт болып адамдардың қажеттіліктері қанағаттанатын игіліктерді өндіру болды [1].

Экономикалық теория пәнінің тараған анықтамаларының бірі болып ағылшын экономисі Л. Робинсон берген анықтама болып табылады: «Сирек ресурстарды пайдалану қажеттілігі туындағанда, адам тәртібін қабылдайтын нақ сан формалар біртұтас экономикалық ғылым пәні құрайды... Экономикалық ғылым – бұл адамдардың іс-әрекетін максаттар мен шектеулі ресурстар арасындағы қатынастар көз-қарасынан игеретін ғылым»[2]. Шектеулі ресурстарды әртүрлі пайдалану мүмкіндігі қоғам алдында рационалды тандау міндетін қояды.

Экономикалық ғылым даму процесінде, қоғамда экономикалық талдаудың 2 деңгейін айыра бастады: экономикалық талдау жеке индивидтердің алынған алынған үй шаруашылығы, шаруашылық субъектілер, салалар – макроэкономика қызметі деңгейінде. Ал анализ болса бүкіл ұлттық экономиканың және оның құралдарының функционалануының заңдарын игеру деңгейінде, осы құрамдардың арасында байланыс макроэкономика деген атауға ие болады.

Н.Фридман өзінің «саяси экономияның пәні мен әдісі» деген кітабында позитивті және нормативті экономикалық теория арасындағы келесі айырмашылықтарды келтірген: «позитивті ғылым –